EXILIO GALEGO E POLÍTICA ARXENTINA (1936-1976)*

Luis Alberto Romero

CONICET, Universidad de Buenos Aires

* Ruy Fariás axudoume de moitas maneiras e con moita xenerosidade a escribir este traballo.

Norberto A. Frontini, Elena Ruiz de Baudizzone e Luís Scoane, Bos Aires, 1936

Este texto trata dun grupo de exiliados galegos chegados a Bos Aires con motivo da Guerra Civil española e da súa relación coa política arxentina. Sen entrar a discutir como definir a categoría de “exiliado”¹, voume referir ao grupo de intelectuais, artistas e políticos que tiveron unha actuación pública destacada, grupo ao que pertenceu Luís Seoane e que integraron tamén outros galegos, residentes na Arxentina desde antes de 1936.

Máis concretamente, este texto versa sobre súa relación coa política arxentina durante un lapso prolongado e de características cambiantes, entre 1936 e 1976. En rigor, estes exiliados non se ocuparon moito da política arxentina, por entendibles razóns de prudencia. En cambio ocupáronse, e moito, de facer política, en sentido amplo e tamén no específico, no seo da colectividade galega. Esta cuestión foi amplamente estudada polos especialistas na inmigración galega. Non obstante, aquí farase unha pequena síntese da cuestión, para propor a idea de que no medio arxentino en que viviron e no círculo das súas relacións, moi politizado ao longo de case todo ese período, se atopan algunhas claves explicativas do seu comportamento político, o seu entusiasmo, as súas ilusións e tamén da perda dese entusiasmo e esas ilusións, que coincidiu co comezo do seu abandono da Arxentina.

OS EXILIADOS GALEGOS E A COLECTIVIDADE GALEGA

Como é ben sabido, ese grupo de exiliados chegados a partir de 1936 atopou en Bos Aires unha colectividade galega numerosa, densamente organizada e fortemente conectada con Galicia. Tamén acharon unha cidade populosa, rica, culta, cunha sociedade integrada, móbil, xenerosa en oportunidades e socialmente democrática².

Bos Aires tiña daquela preto de tres millóns de habitantes. Castelao, que quizais esaxeraba un chisco, dicía que 300 000 deles eran galegos. Outras veces falou de 150 000. As cifras son difíciles de verificar, mais, de todos os xeitos, os galegos

¹ Sobre esa distinción, véxase Xosé M. Núñez Seixas: “Trayectorias del destierro. Una aproximación al exilio gallego de 1936-1939”, en J. de Juana e J. Prada: *Lo que han hecho en Galicia*. Barcelona, Crítica, 2006.

² José Luis Romero: “Buenos Aires, una historia” [1971], en *La ciudad occidental*. Bos Aires, Siglo XXI Editores, 2009. José Luis Romero e Luís Alberto Romero (dirs.): *Buenos Aires, historia de cuatro siglos*. 2ª ed. Bos Aires, Altamira, 2000. José Moya: *Primos y extranjeros. Inmigración española en Buenos Aires, 1850-1930*. Bos Aires, Emecé, 2004.

representaban unha porción importante da poboación. No Gran Bos Aires a súa presenza en ocasións era igualmente significativa; polo menos así o mostrou Ruy Farías para o caso de Avellaneda³.

A colectividade galega estaba densamente organizada. Había arredor de trescentas microsociedades de base, integradas por nativos de distintas comarcas e vilas galegas. O número ten tamén algo de simbólico no discurso dos galeguistas e, dada a índole destas sociedades, é difícil precisalo. Unha parte significativa delas incluíanse na Federación de Sociedades Gallegas —unida ou dividida—, onde se realizaban actividades culturais, políticas e de celebración. Pola súa banda, o Centro Gallego, que en 1936 tiña uns 57 000 asociados, centralizaba o mutualismo e facía incursións no cultural. Existía ademais un gran número de publicacións periódicas dirixidas aos galegos. En suma, había un tramado asociativo desenvolvido e denso⁴.

A colectividade estaba moi ben relacionada coas cuestións da terra de orixe. Unha boa parte das asociacións paisanas, ás que Núñez Seixas lles chamou “as parroquias de alén mar”, xurdiran coa intención de axudar as súas vilas, colaborando por exemplo na construción dunha escola ou dunha biblioteca. A asociación prolongaba así o que de xeito particular facían as persoas, o cal deu lugar a un fenómeno bastante singular no conxunto do asociacionismo migratorio. Neste tramado asociativo constituíronse, como en todas as partes, elites societarias fortes. Tamén era posible atopar as marcas da politización española, nomeadamente na Federación de Sociedades Gallegas, onde competían agraristas, socialistas, comunistas e galeguistas. Moitos, como Ramón Suárez Picallo, marcharon para Galicia en 1931, para sumárense á política galega.

Con respecto aos “exiliados”, voume referir en realidade a un grupo máis caracterizable polo seu activismo que polo momento e a maneira de chegar ao país.

³ Ruy Farías: “Peones, obreros y jornaleros. Patrones de asentamiento e inserción socio-profesional de los gallegos en Avellaneda y Lanús, 1890-1930”, en Ruy Farías (comp.): *Buenos Aires gallega. Inmigración, pasado y presente*. Bos Aires, Comisión para la Preservación del Patrimonio Cultural de la Ciudad Autónoma de Buenos Aires, 2007. Tamén en Ruy Farías Iglesias: *La inmigración gallega en el sur de Buenos Aires, 1869-1960*. Tese de doutoramento, Universidade de Santiago de Compostela, 2010.

⁴ Xosé M. Núñez Seixas e Ruy Farías: “Transterrados y emigrados: una interpretación sociopolítica del exilio gallego de 1936”. *Arbor*, CLXXXV, xaneiro-febreiro de 2009. Marcelino X. Fernández Santiago: “Asociacionismo gallego en Buenos Aires (1936-1960)”, en Xosé M. Núñez Seixas (ed.): *La Galicia Austral. La inmigración gallega en la Argentina*. Bos Aires, Biblos, 2001. Hernán M. Díaz: *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas. Identidades políticas y prácticas militantes*. Bos Aires, Biblos, 2007.

Algúns saíron a tempo, en 1936, como Seoane; outros loitaron ata o final e pasaron polos campos de Francia, como Arturo Cuadrado; algúns fixeron unha escala previa, como Alfonso Rodríguez Castelao e Lorenzo Varela; e algún, como Ramón de Valenzuela, estivo preso durante os primeiros anos do franquismo. Incluírei tamén a Neira Vilas, que en realidade saíu máis tarde e como emigrante, pero que en Bos Aires se converteu nun militante, e, así mesmo, os que xa estaban no país e integraban un activo grupo intelectual, como Eduardo Blanco-Amor, ou os que desempeñaron o difícil papel de nexos entre os exiliados e a comunidade, como Manuel Puente ou Rodolfo Prada.

O que teñen en común é que son homes da cultura e da política; son republicanos militantes e son tamén militantes da autonomía galega, esa flor serodia, nada poucos días antes do golpe de xullo de 1936, que debía ser defendida e lexitimada. Estes exiliados galegos diferenciábase do conxunto do exilio republicano —o cal inclúe outros galegos, que antepoñen a súa solidariedade coa República— e particularmente daqueles encadrados en forzas políticas que identificaban a República con España, como os socialistas e os comunistas. Achegábanse en cambio a cataláns e vascos, malia que a miúdo estas intencións se ven dificultadas pola competencia entre os grupos e a diversidade dos seus proxectos políticos⁵.

Por outra banda, a galeguidade é por entón un horizonte, un proxecto por construír. A galega é unha nacionalidade nova, que non ten un Estado que a erixa e a sustente, e que repousa case exclusivamente sobre a capacidade de intervención pública e de creación discursiva dos intelectuais. Eles deben demostrar —en primeiro lugar aos propios galegos— que existe un pobo galego, unha tradición galega, un espírito galego, unha cultura galega e, por suposto, unha lingua galega, e que todo iso percorre a historia, desde o Apóstolo Santiago ou Prisciliano ata o presente, malia que deixando fóra un galego moi coñecido: Francisco Franco. Fano en termos moi semellantes aos que daquela emprega Claudio Sánchez Albornoz, radicado en Bos Aires, para desvelar o “enigma histórico” de España, destacando na súa polémica con Américo Castro os trazos esenciais da hispanidade. Por aquel tempo unha corrente intelectual e política arxentina, o revisionismo histórico, construía en Bos Aires, con similares materiais

⁵ Unha ampla exposición destas diferenzas atópase no *Epistolario*, tomo VI, de *Obras de Castelao*. Vigo, Editorial Galaxia, 2000. Véxase Xosé M. Núñez Seixas e Ruy Fariás: “Transterrados y emigrados: una interpretación sociopolítica del exilio gallego de 1936”.

e procedementos, a noción dunha identidade nacional e popular arxentina. Todo isto fala da vixencia dunha perspectiva común: a do historicismo romántico⁶.

Estes intelectuais galegos, que a fortuna reuniu en Bos Aires, asignan para si unha misión: imbuír desa convicción a inmensa comunidade de emigrantes, que máis alá das romarías, das danzas ou do culto de Santiago están lonxe desa paixón e da erudición precisa para erixila. Estes intelectuais pretenden unha tarefa de envergadura, que Castelao cualificou como a construción da Galicia ideal.

Vexamos algúns casos. En primeiro lugar Castelao, que ten un proxecto político e unha concepción política da galegitude. En 1936 xa é unha das principais figuras do galeguismo en Galicia. En Bos Aires, a onde chega despois de pasar por Nova York, atopa o lugar axeitado para construír definitivamente a súa posición como xefe do galeguismo e tamén como interlocutor dos outros grupos que actúan no mundo do exilio republicano, instalados provisionalmente en distintos países e convencidos de que o retorno a España está próximo.

Para sustentar esa posición desde Bos Aires, precisa insuflar paixón galeguista na comunidade local e logo demostrar que esa comunidade encerra o esencial de Galicia. Inicialmente declara que en Bos Aires se acha a “Galicia ideal”, debido non só ao numeroso da súa colectividade e á densidade das súas organizacións —aquí xogan as cifras simbólicas—, senón tamén ao seu indeclinable apoio á República e á Autonomía. Castelao proclámase representante desa Galicia ideal. Fundáméntao en parte na súa condición previa: fora o deputado máis votado nas últimas eleccións de Galicia. Pero ademais no seu indiscutido liderado, apoiado en Bos Aires e sucesivamente recoñecido polos outros grupos galegos da Arxentina e de América do Sur. Isto culmina en 1944 coa constitución do Consello de Galiza e, pouco despois, coa súa designación como ministro sen carteira, en representación de Galicia, no Goberno republicano no exilio, con sede en París.

Para construír a súa posición en Bos Aires, que constitúe unha parte importante da súa atribuída representación política, Castelao mergúllase no mundo da colecti-

⁶ Claudio Sánchez Albornoz: *España, un enigma histórico*. Bos Aires, Sudamericana, 1957. Américo Castro: *España en su historia*, 1948. Sobre o revisionismo histórico arxentino: Tulio Halperín Donghi: “El revisionismo histórico como visión decadentista de la historia nacional”, en *Ensayos de historiografía*. Bos Aires, El Cielo por Asalto, 1996; Alejandro Cattaruzza: “El revisionismo: itinerarios de cuatro décadas”, en Alejandro Cattaruzza e Alejandro Eujanián: *Políticas de la historia. Argentina, 1860-1960*. Bos Aires, Alianza Editorial, 2003.

vidade, onde ten como principais competidores os partidarios dunha España republicana, os socialistas e os comunistas. Estes, cunha perspectiva diferente do mundo, do nacionalismo e do Estado, non comparten o entusiasmo de Castelao polo galeguismo, nin consideraban prioritario o uso da lingua galega. É coñecida a anécdota da súa primeira visita á Federación de Sociedades Gallegas e o seu altercado cun dos dirixentes verbo do emprego do galego nos actos da Federación⁷.

Castelao consagrou os anos que lle quedaban de vida, e os restos da súa saúde, a construír a galeguidade en Bos Aires. Para non quedar subordinado á Federación, onde eran fortes os comunistas e os socialistas, sen erixirse en avogado de ninguén fomentou a creación dos centros provinciais e fíxose forte no Orensano. Falou en banquetes de infinidade de sociedades galegas, asistiu ás súas festas patronais e escribiu nos seus periódicos. Participou en todas as celebracións maiores, como o Día de Galicia ou o do Estatuto. Cada unha desas ocasións era un ámbito para construír entre os galegos a galeguidade.

En 1943 estaba convencido de que lograra a representatividade procurada. Nunha carta ao dirixente vasco José Antonio Aguirre di que no acto do día do Plebiscito “estaban presentes en espíritu más de ciento cincuenta mil emigrados gallegos, que allí me otorgaron su confianza, y en nombre de los cuáles me es dado actuar ahora [...]. después de ti, no hay nadie en el exilio que pueda hablar tan alto como yo frente a los *repúblicos* españoles”⁸. Cinco anos despois, cría que o ideal republicano español estaba estancado e que o republicanismo galego estaba forte “e púxose por enriba de todo”⁹.

O caso de Neira Vilas testemuña o éxito desta militancia. Trátase dun rapaz galego de vinte anos que chega a Bos Aires en 1949, pouco antes da morte de Castelao. Non é un exiliado senón un emigrante. Como todos eles, vincúlase cos seus parentes, traballa e consegue gradualmente unha posición. Mais, sobre todo, acada una educación: unha autoeducación que, como era común daquela, se baseou en libros usados, mercados nos postos próximos ao Cabildo ou lidos en bibliotecas populares. Canda as grandes obras da literatura universal coñece a literatura galega que daquela publicaban en Bos Aires as editoriais organizadas por Seoane ou Cuadrado, e así entra en contacto co núcleo activo do galeguismo cultural.

⁷ Díaz, *Historia de la Federación...*, p. 102.

⁸ Carta a José Antonio Aguirre, 29 de novembro de 1943. En *Epistolario*, p. 411.

⁹ Carta a Alfredo Somoza. Ídem, p. 727.

Por esa vía descobre en Bos Aires, xunta a súa vocación de escritor, Galicia: “Acababa de descubrir Galicia, o meu país, do que nada sabía cando embarquei”¹⁰. Parte fundamental da descuberta de Galicia é a súa lingua; esa lingua popular en Galicia, onde é asoballada, e que en Bos Aires se lle aparece, por obra do grupo de militantes, en toda a súa dignidade e a súa potencia para a construción da galeguidade. “Foi cando me decatei de que aquela fala de meus familiares e veciños, das xentes de zocos, roupa remendada, pan de boroa, friaxes, lama dos camiños ou causa de burla de señoritos, gardas e ignorantes con dinreiro, era tamén lingua de homes cultos e poetas, e ata de reis en vellos tempos, e que tiña longos séculos de existencia”. Como xa é un home ilustrado, cita ao respecto a Fichte: “asumín o que dicía Fichte en canto a que o signo da nacionalidade é o idioma”¹¹.

Neira Vilas intégrase no mundo dos intelectuais e os emigrantes e pasa a ser militante do galeguismo, coa paixón da súa idade. Non se sabe moito do que ocorre fóra do seu ámbito. Mais fóra do mundo galego móvese coma peixe na auga. En 1953 funda Mocidades Galegas, rama xuvenil da Irmandade Galega. “Vivíamos en constante efervescencia”. A frase amosa o entusiasmo de quen se atopou en Bos Aires coa Galicia construída polos militantes culturais e militou por ela, ata 1961. Ese ano, xa convertido en escritor, marchou para Cuba, en parte levado pola súa dona cubana e en parte atraído polo experimento socialista da illa.

Vexamos finalmente o caso de Luís Seoane, a figura máis destacada do grupo de intelectuais, escritores e artistas militantes¹². Un texto de 1956 sintetiza a súa idea da militancia na galeguidade. “O primeiro compromiso dun *intelectual* [...] debe estar en relación coa actualidade do seu pobo e os intelectuais galegos [...] son neste sentido militantes [...]. O labor máis importante dos intelectuais galegos [...] consiste en gañar a historia forzando tempos novos e novos modos de vida colectiva, mesmo vivindo e traballando fóra de Galicia”¹³.

¹⁰ Neira Vilas. *Os anos da Arxentina, 1949-1961. Textos recuperados*. Edición de Nora Longhini. Vigo, Galaxia, 2008.

¹¹ Ídem, p. 54.

¹² Helena González Fernández: *Luis Seoane. Vida e obra*. Vigo, Galaxia, 1994. Silvia Dolinko: “Recorridos de Luis Seoane. Entre Galicia y Buenos Aires. Entre lo local y lo universal”, en *Luis Seoane. Xilografías*. Santiago de Chile, Centro Cultural de España, 2006.

¹³ Citado por Guillermo Gasió: “Luís Seoane e a política galega en Argentina. Materiais para unha investigación”, en *Buenos Aires. Escenarios de Luis Seoane*. A Coruña, Fundación Luís Seoane, 2007, p. 229.

Seoane buscou con empeño como realizar este programa en Bos Aires. Malia que se interesou pola dimensión política da galeguidade, o seu proxecto tivo unha dimensión cultural e estética: atopar a singularidade galega e darlle forma, procurando as raíces históricas e sociais, que lía desde o marxismo e o populismo, e a súa expresión estética, que ligaba ás distintas manifestacións da arte contemporánea. No pobo galego, sempre presente nas súas obras, aparecen as raíces medievais e os signos da moderna explotación, unificados nunha perspectiva nacional e popular.

Non era doado levar adiante isto desde Bos Aires. Durante anos dirixiu *Galicia*, a revista do Centro Gallego, lidando e negociando coas súas autoridades, xenericamente progresistas mais conservadoras no práctico, coa idea de abrir un espazo para a arte comprometida con Galicia, que poucos valoraban. As súas iniciativas foron moitas e delas dá conta este volume: *Galicia Emigrante*, a Asociación Gallega de Universitarios, Escritores y Artistas e as súas outras moitas iniciativas culturais e editoriais, realizadas en colaboración cun grupo de amigos. Logrou manter o entusiasmo —ou máis ben a decisión de ser entusiasta— por moito tempo. E mantívoo a pesar de que, desde o principio, estaba convencido da estolidez e o filisteísmo do groso da colectividade, e da súa escasa preocupación por Galicia alén de festexos rituais e viaxes de vacacións.

Nesa militancia pareceuse a Castelao e a Neira Vilas. O que o distingue deles é que tiña outro mundo fóra da colectividade. Ao seu amigo Francisco Fernández del Riego, que se dispoñía a visitar Bos Aires, recomendoulle que non se deixase atrapar polo círculo da colectividade e que coñecese outra xente, outros mundos. Durante a guerra integrouse no ámbito do antifascismo e relacionouse co alemán Clément Moreau, a alemá Grete Stern e o italiano Attilio Rossi. Posteriormente vinculouse cun grupo de homes cultos e interesados na arte pertencentes á Sociedad Hebraica. E, por suposto, mantivo unha estreita relación con todo o universo artístico e intelectual arxentino, o sector do antifascismo e o antiperonismo. En 1949 viaxou a París, para asistir a un congreso organizado polos comunistas, onde coñeceu a Picasso, e desde aquela viaxou habitualmente a Europa e deuse a coñecer como artista. Era, en suma, un home de dous mundos, ou mellor, de tres.

E, no entanto, nunca perdeu a perspectiva do intelectual galego, nin deixou de medir os seus logros e a súa realización en función dese obxectivo central de construír a galeguidade, de “inventala”, como din hoxe os historiadores. Fíxoo desde a estética e a arte, unha veta que se potenciou coa súa relación con Isaac Díaz Pardo. Mediu os seus logros un pouco como artista e outro pouco como militante dunha galeguidade

que, finalmente, viu transcorrer por outros vieiros. Iso explica a decepción que aflora en distintos momentos ao longo da súa vida e que semella que o venceu ao cabo cando, xa instalado en España e sumando outras decepcións, escribe en xaneiro de 1979: “Quixera non ter a sensación de que todos nós perdimos os anos traballando sin ter por qué”¹⁴.

Comprometidos coa militancia galeguista, estes exiliados non interveñen na política arxentina. Nin opinan publicamente nin tampouco se ven moi interesados nela. E, porén, sería difícil entender a súa militancia galeguista fóra do contexto militante e apaixonado en que viviron na Arxentina, que os impulsou de moitos xeitos a mantérense firmes no compromiso e que, paréceme, explica algo, cando ese mundo mudou, verbo da súa renuncia a seguir construíndo en Bos Aires a Galicia ideal.

A VIDA PÚBLICA ENTRE A GUERRA CIVIL E A GUERRA MUNDIAL, 1936-39

Cara a 1936, cando empezaban a chegar os exiliados, gobernaba na Arxentina unha coalición conservadora, presidida polo xeneral Justo, fundamenta na abstención forzada da principal forza opositora, o radicalismo, e no exercicio da fraude¹⁵. O recurso á fraude agudizouse cando en 1935 o radicalismo decidiu volver concorrer ás eleccións e sumarse á oposición socialista. Feble en canto a lexitimidade democrática, o Goberno xa colectara outros apoios, provenientes das Forzas Armadas, da Igrexa e dunha opinión que apreciaba os seus éxitos fronte á crise e o desenvolvemento de políticas estatais novas e imaxinativas. Todo iso relativizaba a potencial superioridade numérica da oposición e estableceu unha sorte de empate, nun contexto de certa despolitización.

Desde mediados dos anos trinta a vida política local axitouse polos conflitos que viñan do mundo¹⁶. Ao ascenso rampante do fascismo, que gañou admiradores locais,

¹⁴ Francisco Fernández del Riego: *Cartas de Luís Seoane desde o exilio*. A Coruña, Edicións do Castro, 2002, p. 175.

¹⁵ Para esta e outras cuestións de interpretación do proceso político arxentino remítome a dúas obras miñas: *Breve historia contemporánea de la Argentina* (2ª ed., Bos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2001) e “Democracia, república y estado. Cien años de experiencia política en la Argentina”, en Roberto Russell (ed.): *Argentina, 1910-2010. Un balance del siglo*. Bos Aires, Taurus, 2010. Unha lectura imprescindible é Tulio Halperín Donghi: *La larga agonía de la Argentina peronista*. Bos Aires, Ariel, 1994.

¹⁶ Tulio Halperín Donghi: *La Argentina y la tormenta del mundo*. Bos Aires, Siglo XXI Editores, 2003.

engadíuselle a nova militancia da Igrexa católica, animada desde o papado pola figura de Cristo Rei. Por outra banda, produciuse a viraxe da URSS, o seu abandono da política de loita contundente contra os socialistas e o seu apoio ás fronte populares antifascistas, unha proposta que os Gobiernos tomaron con moita reticencia mais que logrou simpatías entre os intelectuais e a opinión pública. Esta proposta pareceu callar en 1936 co triunfo en Francia e España de coalicións políticas que adoptan esa consigna.

En 1936 déranse as condicións para que na Arxentina se ensaiase o camiño da Fronte Popular. Os comunistas construíran importantes posicións no ámbito sindical, nomeadamente nos sindicatos industriais. A folga xeral de xaneiro, no cadro dun prolongado conflito dos albaneis e outros gremios da construción, testemuñou a súa potencia e impulsou o Goberno a proscribilo. Socialistas e comunistas gañaron ese ano o control da Confederación General del Trabajo (CGT), á cal lle imprimiron maior actividade e maior compromiso coas causas políticas internacionais, que tamén mobilizaron os estudantes e o mundo da cultura. Nese espírito, no acto do primeiro de maio de 1936, os dirixentes sindicais convidaron a falar a Marcelo de Alvear, un conspicuo membro da elite social e máximo dirixente da Unión Cívica Radical (UCR), quen foi presentado como “un obrero de la democracia”. Baixo esa inspiración proxectouse construír un Fronte Popular que artellase as consignas mundiais coas circunstancias locais e, particularmente, o enfrontamento que a UCR pensaba presentarlle, canda outros partidos democráticos, á fraude gobernamental.

Desde o Goberno foi convocada a outra Arxentina, católica, nacionalista e autoritaria, a formar un Fronte Nacional. O convidante era, paradoxalmente, Federico Pinedo, antigo socialista e ministro do Goberno de Justo. Convocou os conservadores, tratando de tocar unha fibra nacionalista que tiñan, os radicais antipersonalistas e, sobre todo, as diversas correntes do nacionalismo, algunhas delas católicas, que crecieran na Arxentina despois de 1930, no contexto da crítica ao liberalismo. Conservadores e radicais achegaron a súa sabenza para producir votos, mentres que estes grupos, moitos e dispersos, tiñan gran capacidade para os combates da opinión e da rúa. A súa presenza indica a existencia dunha fenda profunda que separaba os grupos dirixentes, e logo a sociedade, e que a conxuntura internacional amplificaría.

Non é casual que aquela convocatoria da CGT coincidira coa reunificación da Federación de Sociedades Gallegas, dividida desde 1929, cando o grupo socialista se apartou, achegándose ao Centro Republicano e tomando distancia do galeguismo. Os socialistas, vinculados cos seus pares españois e arxentinos, vían no galeguismo unha

marca nacionalista moi forte. Os galeguistas criticaban nos socialistas o seu pouco interese pola identidade cultural galega e a lingua galega. Alén diso, o grupo reunía tendencias tan diversas como o galeguismo marxista de Suárez Picallo ou o nacionalismo cultural de Blanco-Amor. Logo da ruptura de 1929, a evolución de España foinos aproximando. Os galeguistas separáronse da súa ala dereita e apoiaron decididamente a República, e mesmo varios dos seus dirixentes foron para España, onde militaron no movemento autonomista. O golpe de xullo de 1936, a Guerra Civil e o comezo do exilio acabaron de achegalos. En outubro de 1936 acordouse a reunificación, que naceu cun espírito semellante e no contexto da convocatoria das forzas democráticas arxentinas o 1 de maio¹⁷.

Nos anos seguintes, a Guerra Civil española e o forte movemento de solidariedade que se xestou na Arxentina acabaron de anoar o vínculo entre ambos os procesos: o directamente relacionado co conflito mundial, que escindía os campos do fascismo e o antifascismo, e o local, que separaba unha oposición democrática dun Goberno fraudulento. Son ben coñecidas a intensidade do movemento de solidariedade coa república e a súa capacidade para mobilizar as asociacións primarias da sociedade civil, tanto entre os sindicatos como no mundo do asociacionismo de fomento e da cultura popular ilustrada. Tamén son coñecidos os conflitos que na cúpula deste movemento se daban entre as organizacións coordinadoras, que reproducían os conflitos políticos da república. Particularmente a posición dominante lograda pola Federación de Organismos de Ayuda a la República Española (FOARE), dos comunistas, e as reticencias dos socialistas, así como as súas dificultades para construíren unha organización equivalente. Igualmente coñecida é a división da opinión pública española en primeiro lugar —os épicos combates nos cafés da Avenida de Mayo, tantas veces narrados— e da opinión pública arxentina¹⁸. Pois existiu un sector, minoritario mais moi significativo, de solidariedade coa España rebelde, co campo nacional, que se mobilizou a través das parroquias —que adoitaban ser redutos de nacionalistas—, que tivo o apoio de toda a prensa católica e nacionalista e que culminou coa viaxe de monseñor

¹⁷ Hernán M. Díaz: *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas*.

¹⁸ Silvina Montenegro: *La Guerra Civil Española y la política argentina*. Tese de doutoramento, Universidad Complutense de Madrid, 2002. Silvina Montenegro: "Republicanos, gallegos y socialistas en la Argentina: la organización de los comités de ayuda durante la Guerra Civil Española". *Historia Nova IV*, 1996, Santiago de Compostela. Andrés Bisso (comp.): *El antifascismo argentino*. Bos Aires, CeDInCI Editores, 2007.

Franceschi —un caracterizado intelectual da Igrexa, de posicións máis moderadas que radicais— con axuda para reconstruír os templos incendiados¹⁹. A medida que avanzaba a guerra, o auxilio republicano foi orientándose cara aos exiliados, para facilitar a súa instalación nun país cuxo Goberno miraba con moito receo a súa chegada²⁰.

Máis unha vez, podemos establecer os nexos coa política local. O proxecto de Frente Popular de 1936 extinguiuse rapidamente pola dificultade para que radicais e socialistas coordinasen a súa acción, o cal se sumou ás tensións nunca resoltas entre socialistas e comunistas. Así, nas eleccións de 1937 socialistas e radicais marcharon separados, mentres que os prosritos comunistas optaron por secundar a Alvear, para seren todos vítimas dunha xigantesca fraude. Un dato significativo é que Alvear, un candidato de probadas credenciais democráticas, posto na circunstancia de reunir canto apoio lle fose posible e, ademais diso, secundado polos comunistas, evitou defender categoricamente a República española e adheriuse máis ben ao cauto neutralismo de Francia e Inglaterra.

Se a fraude foi tan contundente, debeuse en parte a que a candidatura opositora non estivo acompañada dunha mobilización popular democrática que acoutase a acción da maquinaria gobernamental. As devanditas dificultades propias da política local non foron achandadas por un impulso de opinión que asimilase a elección local coa loita mundial en contra do fascismo. E isto debeuse a que o xeneral Justo non tiña un perfil que puidese ser identificado co de Hitler ou Mussolini, capaz de galvanizar o campo contrario. Tampouco o seu sucesor, o doutor Ortiz, e nin sequera o doutor Castillo, conservador duro e férreo partidario do neutralismo. Antes de 1943, a pesar do pulo dado pola Guerra Civil española e a defensa da república, e máis alá da posición coincidente verbo da cuestión mundial, a fonte antifascista, na súa dupla vertente exterior e interior, non se consolidara na Arxentina²¹.

¹⁹ Loris Zanatta: *Del estado liberal a la nación católica. Iglesia y Ejército en los orígenes del peronismo*. Bernal, Universidad Nacional de Quilmes, 1996. Luis Alberto Romero: "Católicos en movimiento. Activismo en una parroquia católica, 1935-1946", *Estudios Sociales*. VIII, 14, Santa Fe, 1998. Federico Finchelstein: *Fascismo transatlántico. Ideología, violencia y sacralidad en Argentina e Italia, 1919-1945*. Bos Aires, Fondo de Cultura Económica, 2010.

²⁰ Dora Schwarzstein: *Entre Franco y Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*. Barcelona, Crítica, 2001.

²¹ Andrés Bisso: *Acción Argentina. Un antifascismo nacional en tiempos de guerra mundial*. Bos Aires, Prometeo, 2005. María Inés Tato e Luis Alberto Romero: "La prensa periódica y el régimen nazi", en Ignacio Klich (comp.): *Sobre nazis y nazismo en la cultura argentina*. Maryland, Hispamérica, 2002.

OS ANOS DA GUERRA, 1939-1945

Coa derrota da República, na colectividade galega cobraron prioridade as actividades culturais, para as cales os exiliados —aos que había que axudar a inserírense— resultaron excelentes colaboradores. Así, foi posible velos animando distintas iniciativas culturais patrocinadas por membros da colectividade ou institucións como o Centro Gallego, que desde 1938 tivo unha dirección discretamente partidaria dos republicanos²², ou a Federación, onde a formación dun novo e activo grupo comunista introduciu máis tensións. Porén, malia a dinámica da colectividade puxar cara ao cultural, a política local creou un ámbito que axudou a manter entre os exiliados a militancia, a esperanza, a fe no triunfo final da razón e o progreso.

Esa convicción foi posta a proba en agosto de 1939 polo pacto entre Hitler e Stalin; isto obrigou os comunistas a unha reformulación das súas alianzas e os seus discursos, que non todos estiveron dispostos a realizar, e afectoulle á sempre complicada fronte antifascista. Entre 1939 e 1942 a Guerra Mundial transcorreu con substantivas vitorias do Eixe; a caída de París foi un golpe forte para os partidarios dos aliados. Na segunda metade de 1941, a invasión alemá de Rusia e a entrada dos Estados Unidos na guerra non só anunciaron o comezo dunha nova fase, xa visible un ano despois, senón que tamén lle deron á fronte antifascista a súa antiga consistencia. Durante eses anos de escuridade e desesperanza, o movemento local, opositor ao Goberno, partidario da democracia e inimigo do Eixe, mantívose moi activo, nos partidos, na prensa e nas organizacións civís. Os políticos e a opinión impulsaron a investigación do que se chamou a penetración nazi e as actividades antiarxentinas, unha campaña promovida, entre outros moitos, por dúas publicacións: *Argentina Libre*, onde predominaban socialistas e radicais, e *Unidad*, órgano da Asociación de Intelectuales, Artistas, Periodistas y Escritores, con forte influencia comunista, onde Luís Seoane colaborou activamente²³. El e outros exiliados coincidiron coas figuras máis importantes da intelectualidade liberal e de esquerdas, e expresaron con liberdade a súa militancia e o seu compromiso.

²² Unha alianza de tres listas, propiciada pola Embaixada de España e apoiada polo diario *Crítica*, derrotou a lista profalanxista. Pouco despois, e por iniciativa de R. Prada, Seoane foi designado director de *Galicia. Revista del Centro Gallego*, desde a cal desenvolveu unha intensa acción cultural.

²³ Sobre *Argentina Libre*, A. Bisso: *Acción Argentina*. Sobre a AIAPE, Ricardo Pasolini: "Intelectuales antifascistas y comunismo durante la década de 1930. Un recorrido posible: entre Buenos Aires y Tandil". *Estudios Sociales*, ano XIV, n.º 26, xaneiro-xuño de 2004, Santa Fe.

Na verea de en fronte, o Goberno presidido polo conservador Castillo aliñouse firmemente co nacionalismo e co neutralismo. O chanceler arxentino Ruiz Guiñazú tivo unha actitude destacada na Conferencia Interamericana de Río, bloqueando a iniciativa norteamericana dun aliñamento panamericano. Por outra banda, aumentou a inxerencia no Goberno dos militares nacionalistas, que avanzaron no desenvolvemento do seu programa de “a nación en armas”. Finalmente, o neutralismo consolidou o nacionalismo imperialista, unha corrente de opinión forte na rúa na cal concorrián o vello nacionalismo fascista, o catolicismo nacionalista e, durante os anos do pacto da URSS con Hitler, tamén os militantes comunistas e ex-comunistas.

En suma, un panorama que podía ser claro nas súas grandes liñas mais que nos detalles era confuso. Os partidarios da democracia enfrontábanse cos comunistas, inventores da fronte antifascista, pero confluían co presidente Ortiz, quen pretendeu rehabilitar a democracia, e co xeneral Justo, que fora o presidente da fraude e que en 1942 obraba como dique de contención no Exército fronte á facción neutralista e ofrecía a súa espada para defender os aliados. Sobre todo, no aliñamento ideal faltaba unha figura que cumprise a función semántica de Hitler, capaz de polarizar axeitadamente os campos. Para os democráticos, Castillo era apenas un vello conservador que buscaba sobrevivir. Para os que alimentaban a ilusión dunha “nova orde”, Castillo estaba unido á decadente Arxentina liberal.

En 1943 un golpe militar, de significado inicialmente confuso, acabou co réxime institucional; permaneceu no poder ata 1946, cando foi elixido presidente o coronel Juan Domingo Perón, unha das figuras conspicuas do Goberno militar. O golpe aclarou o escenario, tanto para os seus defensores como para os seus inimigos. Entre os militares do Goberno predominaban amplamente as simpatías por Alemaña, tradicionais no Exército, polo neutralismo e mesmo polo Eixe. Illados das forzas políticas —derrocaran precisamente as que podían ter algunha afinidade con eles—, convocaron os cadros, minoritarios mais algareiros, do nacionalismo católico e, tras deles, a Igrexa, que viu chegada a hora de aplicar o gran proxecto papal dunha nova cristiandade, a “instauración de Cristo en todas as cousas”. A súa presenza foi forte na educación: estableceuse o ensino relixioso obrigatorio nas escolas do Estado, co cal se derrubou o ensino laico, que converteran no seu inimigo principal. Nas universidades, expulsouse a caracterizados profesores liberais, substituídos por intelectuais católicos máis escuros. Proclamaron a defensa da pureza da lingua castelá e lanzaron unha cruzada en contra da fala coloquial, o

lunfardo. Proxectaron finalmente unha reforma da Constitución que desterrase os fundamentos liberais do Estado²⁴.

Para a oposición democrática, que era o medio en que os exiliados españois se movían, as cousas estaban por fin claras. A URSS e o PC no seu sitio. Un certo Hitler no Goberno local e —de acordo coa marcha da Guerra Mundial— a Historia retomando a senda do progreso. As vitorias aliadas, coa ocupación de París, foron estrepitosamente celebradas no país, cun duplo sentido: a derrota do Eixe e a dos seus axentes locais, cada vez máis acantoados. Eran dous combates nun, que librarón os partidos, a prensa, o mundo cultural e a sociedade civil, acosando un Goberno que, pola súa banda, enfrontado a complexas opcións, se dividía fondamente.

Nesta Arxentina liberal e democrática ilusionada, na que vivían os exiliados españois, eles engadiron unha ilusión propia: a caída de Franco. Apostaban pola “resistencia” existente en España e polo ucaxe que sen dúbida darían as potencias vencedoras o día da vitoria, condenando o Hitler español. De aí a convicción de moitos verbo da transitoriedade da etapa arxentina e tamén o entusiasmo posto no combate cotián. Quizais por esa confianza nas grandes mudanzas que estaban por vir, rexurdiron as diferentes opinións sobre o que se faría no futuro. A esquerda republicana apostou pola República e por España, e os galeguistas apostaron por reforzar a autonomía e a identidade galegas. Non eran posicións irreconciliables, mais as prioridades eran diferentes e emerxeron as tensións. A constitución dun núcleo comunista activo conferiulles forza aos primeiros, nomeadamente no seo da Federación, mentres que a presenza de Castelao galvanizou os segundos. Convencido de que os galegos representaban á vez o máis firme republicanismo, que vía fraquear noutros grupos de exiliados, e o máis categórico apoio aos aliados, desenvolveu varias iniciativas para organizalos politicamente²⁵. Esa función habían cumprir, discretamente, os centros provinciais, distanciados da Federación de Sociedades Gallegas, e sobre todo a constitución do Consello de Galiza en 1944, a fundación de Irmandade Galega e a procura de acordos con vascos e cataláns, tamén remisos fronte á República unitaria, a través de *Galeuzca*, unha iniciativa que non deu chamado.

²⁴ Loris Zanatta: *Perón y el mito de la nación católica. Iglesia y Estado en los orígenes del peronismo, 1943-1946*. Bos Aires, Sudamericana, 1999.

²⁵ Carta a J. A. Aguirre, cit. (1943).

SO O PERONISMO, 1945-1955

En 1945 houbo unha gran viraxe que mudou case todos os datos da situación. Desde o seo dun Goberno militar acosado e en retirada, Perón atopou unha fórmula innovadora. Cambiou o eixe da discusión, trasladándoo dos temas do fascismo e a guerra ás cuestións que en todo o mundo se debatían na posguerra: a xustiza social e o estado do benestar. Recrutou aliados nos dous campos en que ata daquela se dividía a opinión: ao apoio da Igrexa e o Exército —malia que en ambos os sectores houbo fisuras— engadiulle o movemento obreiro, unha das pezas valiosas do campo opositor, así como grupos non desprezables provenientes das mesmas forzas políticas opositoras. Con isto foi ás eleccións, venceu unha oposición que daba o triunfo por suposto e estableceu un réxime que durou dez anos.

A segunda mudanza, non menos espectacular, foi a supervivencia de Franco, case condenado á fin da guerra pero rehabilitado pouco despois, por mor da Guerra Fría que comezaba. O visto e prace que lle deron os Estados Unidos afastou definitivamente as esperanzas dunha pronta caída. Máis aínda: antes de acontecer isto, o réxime de Perón anoara relacións estreitas co do Caudillo, as cales facían precaria a situación dos exiliados que quixesen seguir militando²⁶.

Nos anos peronistas a Arxentina viviu unha “festa”, malia que ao final as contas non pagas comezaron a amontoarse. Nos primeiros anos, a política distribucionista do Estado permitiu un aumento do consumo popular e un gran crecemento da produción de bens e servizos, incluídos os do entretemento e a cultura. Ademais, houbo unha notable democratización social, un acceso de grandes continxentes a bens que ata daquela eran de consumo restrinxido. A ocupación foi plena, a Arxentina abriuse novamente á inmigración europea —aínda que coidando de non lles abrir a porta aos grupos políticos conflictivos— e volveu ser unha terra de promisión, como reiteradamente lles dicía Castelao aos seus amigos e paisanos, incitándoos a mudar outros destinos polo arxentino.

Por outra banda, desde o punto de vista político, o peronismo caracterizouse por ser autoritario e faccioso e por exacerbar a polarización. Os opositores foron excluídos do campo do aceptable —eran *a antipatria*— e tamén dos beneficios

²⁶ Dora Schwarzstein: *Entre Franco y Perón*.

que controla o Estado, cuxa longa man chegaba así mesmo a unhas poucas institucións privadas. A persecución dos opositores stricto sensu non foi moi grande —polo menos se se xulga cos parámetros posteriores—, mais a exclusión si o foi. Esta situación intensificouse cos anos, cando o Goberno comezou a experimentar dificultades, como as folgas ou a inflación.

O antiperonismo foi un mundo extenso e en certo sentido autosuficiente. Existiu nos partidos políticos, como o radical e o socialista, que mantiveron a bandeira opositora, mais sobre todo tivo o seu lugar na sociedade e particularmente nos ámbitos culturais. O mundo da cultura beneficiouse da prosperidade e o crecemento do consumo espáreseuse por alí, por unha ou outra vía, quer pola existencia de mecenas privados, que destinaban parte das súas ganancias a favorecer artistas e escritores, quer polo incremento do mercado consumidor de libros. O caso das editoriais, ben coñecido, foi espectacular, aínda que en rigor comezou antes do peronismo, e relaciónase tamén coa crise das editoriais en España. Bos Aires foi durante un tempo a principal praza do libro en español. Mais estaban así mesmo as asociacións culturais, como o Instituto de Arte Moderno, unha iniciativa que financiaba Jorge de Ridder, e continuaba o de Amigos del Arte; a revista *Ver y Estimar*, de Jorge Romero Brest; as galerías, como Bonino; as revistas, como *Sur*, e tantas outras de existencia máis breve, como *Realidad*, que dirixía Francisco Romero, ou *Imago Mundi*, dirixida por José Luis Romero e financiada polo industrial do calzado Alberto Grimoldi. Tamén estaba o Colegio Libre de Estudios Superiores, que desprazou as opacas universidades oficiais como punto de referencia cultural²⁷.

Era un mundo variado e diverso, ao cal os seus protagonistas lle atribuían unha unidade de sentido. Prolongaba o significado que adquirira durante a guerra, galvanizábase coa persecución e a exclusión e consolidábase por un relato compartido, segundo o cal a esta fase transitoria, na que as forzas do mal se impuñan, lle seguirían unha rexeneración da Arxentina e o establecemento do reino dos xustos, é dicir, dos antiperonistas.

Para os exiliados, a chegada do peronismo e, sobre todo, a permanencia de Franco comportaron que moitos deles abandonasen a militancia e se dedicasen á vida

²⁷ Oscar Terán: *Nuestros años sesentas*. Bos Aires, Puntosur, 1991. Silvia Sigal: *Intelectuales y poder en la década del sesenta*. Bos Aires, Puntosur, 1991. Alejandro Blanco: *Razón y modernidad. Gino Germani y la sociología en la Argentina*. Bos Aires, Siglo XXI, 2006.

privada, de xeito que o núcleo de activistas que estamos a seguir minguou ou, podería dicirse, se concentrou. Varios deles deixaron o país, como Francisco Ayala, ou pasaron longas tempadas no exterior, como Rafael Dieste. Os que quedaron decidiron non meterse coa política local, por razóns de prudencia. Castelao cultivou as artes da cautela, especialmente na cuestión da entrada de españois republicanos, dos que o Goberno de Perón, en bos termos con Franco, tiña especial desconfianza. Así, aprendeu que “unha boa cuña”, ou quizais a simpatía disimulada dun funcionario de segunda liña, era o mellor recurso para acadar o fin desexado.

Mantiveron en cambio a militancia cultural, nun territorio onde conviviron e se mesturaron con todo o mundo cultural e político da oposición. Algúns concentráronse na difusión do galeguismo a través da cultura. Mariví Villaverde descubriu que podía organizar un grupo teatral galego e para ela comezou un dos seus “tempos de esperanza”²⁸. O seu home, Ramón de Valenzuela, dedicouse a ensinar historia e cultura galegas. Neira Vilas organizou Mocedades Galegas. Outros, como Seoane ou Cuadrado, foron incansables fundando editoriais, revistas e foros.

Teño a impresión de que, nunha época de desilusión verbo do futuro de Galicia (e, por que non, de España), o mundo do antiperonismo oficiou entre eles de contención e esperanza, sostendo a idea de que había un sentido, unha comunidade e unha historia por facer; en suma: un futuro. Porén, debía de lles resultar difícil manter dentro dunha mesma expectativa o futuro de España e o da Arxentina.

A COMPLEXA ARXENTINA POSPERONISTA

En 1955 Perón foi derrocado e moitos dos amigos do grupo exiliado galego ocuparon posicións de importancia no novo Goberno, a Revolución Libertadora, nomeadamente na área cultural. Jorge Romero Brest pasou a dirixir o Museo Nacional de Bellas Artes e José Luis Romero foi reitor da Universidad de Buenos Aires. Para os exiliados, así como para os intelectuais antiperonistas, foi un breve momento de esperanza: polo menos na Arxentina a realidade coincidía coas expectativas. Nese clima, en 1956 organizouse en Bos Aires o gran Congreso de la Emigración Ga-

²⁸ Mariví Villaverde: *Tres tempos e a esperanza*. Vigo, Promocións Culturais Galegas, 2002.

llega, que concretaba a vella idea de Castelao da Galicia ideal. Nese ano fundouse a Xunta, que concentrou no seu núcleo intelectuais e artistas galegos con algúns puntos de vista algo diferentes dos que animaban o Congreso, e que lles deu un novo pulo aos militantes culturais do galeguismo.

Nalgúns aspectos, os bos augurios mantivéronse: na segunda metade dos cincuenta e durante boa parte dos anos sesenta houbo unha renovación e un florecemento culturais, nos cales a apertura ao mundo coincidiu co anovamento intelectual, unha explosión de creatividade e coa posta en marcha de iniciativas de difusión. O Instituto Di Tella deulles acollida e impulso ás vangardas artísticas e facilitou a proxección internacional dos artistas. A Editorial Universitaria de Buenos Aires complementou o seu proxecto de actualización científica cun amplo programa de edicións populares. En 1958, o conflito entre partidarios do ensino “laico” ou “libre”, que enfrontou os católicos cos liberais e esquerdistas, restableceu por un momento o clima da confrontación dos anos da Guerra Mundial.

Mais co triunfo do antiperonismo crebou a antiga unión sagrada —na cal tan cómodos se sentían estes exiliados—, e o que fora un comfortable ámbito de contención e de sentido converteuse nun pequeno inferno. En primeiro lugar, a Guerra Fría trouxo a cuestión do anticomunismo —que xa se presentara durante o Goberno de Perón²⁹—, que abriu unha fenda grande no mundo intelectual —non tanto no político, no cal o Partido Comunista se manexou con plasticidade—, polarizando opinións que ata daquela puideran convivir³⁰.

A isto seguiu a cuestión do peronismo. Apenas derrocado Perón, saíron á luz as diferenzas —certamente existían desde antes— entre os que mantiñan o antiperonismo sen concesións, os que trataban de comprender os peronistas e proporlles unha alternativa, e os que descubrían a esencia popular do peronismo, quizais máis clara en ausencia do seu líder, e se ían aliñando con el³¹. Foron rupturas moi duras, en termos persoais. A alternativa que ofreceu Arturo Frondizi, un home de esquerdas que chegou ao poder cos votos peronistas e o apoio da Igrexa e os grandes empresarios

²⁹ En 1947 Castelao manifestoulle ao seu amigo Alfredo Somoza a súa preocupación por que a vaga anticomunista afectase —inxustamente, na súa opinión— o movemento republicano español na Arxentina. *Epistolario*, p. 687.

³⁰ Lembro as acusacións de comunista que chovían sobre meu pai —que sempre evitara toda relación co PC— provenientes do círculo de amigos de J. L. Borges.

³¹ Oscar Terán: *Nuestros años sesentas*.

pero que cativou, canda coñecidos intelectuais nacionalistas e católicos, unha parte da intelectualidade antiperonista de esquerdas, tamén produciu este tipo de rupturas. Sobre estas divisións, aconteceron a crise da esquerda, a división dos dous grandes partidos, o Socialista e o Comunista, e a emigración da chamada *nova esquerda* cara á revolución, inspirada en Cuba, ou simplemente cara ao peronismo. En suma, o que fora un mundo homoxéneo converteuse nun espazo fracturado e desagregado en faccións, que puxo en tensión a antiga rede de relacións.

Engadámoslle a iso outro tipo de problemas. A florecente economía dos anos corenta trocárase, xa na etapa final do peronismo, nunha economía de inflación, restricións, crises periódicas e pouca probabilidade de previsión. Isto acentuouse despois de 1955 e houbo un par de picos, moi duros para os que os viviron, en 1959 e sobre todo en 1962, cando o Estado pagou os soldos con bonos que por entón tiñan escasa credibilidade. A prosperidade, a fluidez do emprego, a abundancia de oportunidades e en especial a estabilidade, comparada coa Europa en ruínas da posguerra, foran algunhas das razóns que fixeron da Arxentina a “Galicia ideal”. A sensación que se recolle, por exemplo, entre os correspondentes arxentinos de Luís Seoane é que nada é seguro nin estable, algo ao que os arxentinos se afixeron, agás os que migraron, que non foron poucos.

Por outra banda, sopraban malos ventos na política. A democracia civil non se daba afirmado e a presenza militar era cada vez máis ostensible, con actos de protesta, tanques nas rúas e mandatos gubernativos autoritarios, sobre todo os referidos á seguridade e á defensa da “orde occidental e cristiá”. En 1966 os militares deron un paso máis: o xeneral Onganía estableceu unha ditadura que, segundo afirmou, non tiña prazos senón obxectivos, e entre estes atopábanse moitos dun claro sabor clerical e corporativista. Máis aínda, Onganía fora presentado polos seus publicistas como “el Franco argentino”, frase que usou o periodista Mariano Grondona. Iso abondou para que Ramón de Valenzuela —cuxa dona, Mariví Villaverde, estaba de visita en España— decidise abandonar o país decontado e probar sorte nunha España onde o terror policial estaba aínda ben presente³².

O que seguiu a Onganía foi ese gran movemento de efervescencia revolucionaria que arrincou nos últimos anos dos sesenta e se prolongou ata 1976. Houbo

³² Beatriz Graña Pérez: *Voces da memoria. Galegas exiliadas, emigradas e resistentes durante o réxime franquista*. Santiago de Compostela, Concello de Santiago / USC, 2003.

nel moito de vital e creativo, e producíronse manifestacións seguramente moi interesantes para os artistas, como a de *Tucumán Arde*, que combinaba achegas da creación artística e das ciencias sociais, postas ao servizo da concienciación revolucionaria. O que tiña de oposición a unha nova ditadura militar suscitou doadamente adhesións entre intelectuais e artistas curtidos na loita contra o franquismo³³. Mais, en conxunto, probablemente foi un movemento difícil de entender nos seus alcances, pois incluía as organizacións armadas, o terrorismo revolucionario, a volta de Perón e o terrorismo de Estado, entre outras cousas, e todo mesturado³⁴. Por eses anos Seoane viaxou moito e recibiu moitas cartas dos seus amigos arxentinos. A maioría deles estaban moi desconcertados. Norberto Frontini, próximo ao comunismo, aínda lle atopaba algún sentido ao que acontecía, mentres que Luis Baudizzone, que había moitos anos que se afastara da esquerda, manifestaba un escepticismo total.

Estes conflitos tamén se expresaron no ámbito da colectividade galega. En primeiro lugar, a cuestión do anticomunismo, que arrinca dos anos de Perón, cando o grupo comunista se afirmou na Federación de Sociedades Gallegas e a policía vixiou as súas actividades e vetou algúns nomes. Mais logo de 1955 un grupo de afiliados recorreu ao apoio do Goberno e da policía para dar un golpe de man e desaloxar os directivos. Ao cabo de pouco tempo o golpe de man fracasou e o grupo dirixente existente, no cal a presenza comunista era moi forte, recuperou o goberno da Federación, mentres os anticomunistas a abandonaban³⁵. En suma, unha escisión fonda na colectividade. En 1968 mudaron as autoridades do Centro Gallego, retiráronse os que mantiñan certa simpatía coa República e asumiu o liderado o señor Mourente, amigo do Goberno español. Algúns dos exiliados, como Cuadrado, seguiron militando no ámbito da colectividade, pero o lume sagrado da

³³ Así, hai gravados de Seoane de mediados dos sesenta, con imaxes de militares “embrutecidos”, que levan os suxestivos títulos de *Rostro de la bestia de mando* ou *Homúnculo de lengua viperina*. Agradézolle a referencia a Silvia Dolinko.

³⁴ Menciono un exemplo ilustrativo do que, aos ollos destes exiliados republicanos, sen dúbida se vería como unha atolada confusión. Unha noite de 1972 un grupo de mozos peronistas reúnen para agardar o retorno de Perón e entreteñen a ociosidade cantando cancións; cando lles chega a vez ás da Guerra Civil española, unha metade canta as republicanas e a outra metade as franquistas, algo que na súa perspectiva, con probabilidade, era simplemente curioso.

³⁵ Hernán M. Díaz: *Historia de la Federación de Sociedades Gallegas*, cap. 7.

loita por un obxectivo compartido extinguírase, como lembran as amargas palabras de Luís Seoane, quen, non obstante, nunca deixou de facer a súa achega. Mais a ilusión de reformar a Galicia real desde a Galicia ideal perdera verosimilitude.

A MODO DE PECHE

Desde os sesenta a saída dos exiliados foi continua, en parte porque as comunicacións con Europa eran máis doadas, en parte porque, como Neira Vilas, atoparon novos sentidos noutros lugares, e en parte porque decidiron que, malia todo, podían tentar vivir en España. Non podo profundar en todas as razóns desta emigración desde a Galicia ideal á Galicia real, que sen dúbida son complexas. Toda España estaba a mudar, e non por obra dos exiliados. Mais paréceme claro que houbo un importante factor de expulsión: a Arxentina non ofrecía xa nin seguridade económica nin tampouco política. A comunidade política e cultural que ata 1955 funcionara como ámbito para a vida rompera, e desapareceran as esperanzas de que na Arxentina as cousas marcharan segundo o rumbo do progreso, a liberdade, a democracia e o socialismo que, en diferentes proporcións, estiveran presentes neste grupo.